

ду. Зокрема вона виголосила доповідь про поета в Лубнах, коли там відзначали 50-ті роковини з дня його смерті, наголосивши, що Шевченко в історії українців залишиться апостолом правди, який зберіг заповіді, ідеали, молитви, мрії, надії і звичаї, історичну пам'ять і віру свого народу.

Літературно-громадську діяльність Л.Яновська завершила у 1915–1916 рр. Пізніше вона хіба що взяла участь в організації Українського національного театру. Це був 1917 рік. Шляхом кооптації вона ввійшла до комітету Українського національного театру разом з Оленою Пчілкою, В.Самійленком та С.Васильченком, поповнивши його попередній склад (Л.Старицька-Черняхівська, І.Стешенко, О.Олесь, М.Вороний; комітет очолювали В.Винниченко та М.Старицька). Численність представництва не завжди гарантує серйозність і масштабність дій. Але цей захід мав запевнити значний поступ у культурологічній роботі в Україні: комітетові вдалося відкрити драматичну школу для українських робітників, організувати комітет Українського робітничого театру, курси для режисерів. Розпочалася робота над режисерськими виданнями п'єс українського та західноєвропейського репертуару. Планувалося відродити і мандрівний театр. Репертуар

Українського національного театру мали складати не лише вітчизняні здобутки, зокрема п'єси Л.Яновської, а й світові¹⁷.

Не оминали Л.Яновську увагою і молодші літератори. Так, приїхавши з Харкова на зустріч із київськими письменниками «Жовтневого блоку», гартівці вшанували її відвідинами¹⁸. Померла Л.Яновська 1933 р. Похована у Києві на Байковому кладовищі.

Любов Яновська не забута. Її ім'я ввійшло до історії української літератури. Наприкінці 50-х рр. твори письменниці надрукувало Державне видавництво художньої літератури. 1991 р. з'явився найповніший її двотомник. Про життєвий і творчий шлях Л.Яновської написав окрему книжку Г.Сінько (1962). Однак ця літераторка й досі у нас недостатньо поцінована. Тривалий час Л.Яновську зараховували до поміркованих письменників (після революції 1917 р. таких називали ще попутниками), відтак і твори її вважали неактуальними. Із цим важко погодитися. Творчість цієї письменниці варто розглядати крізь призму «літератури-перестороги», уроки якої вельми повчальні.

¹⁷ Див.: Робітничая газета. – 1917. – 15 жовт.

¹⁸ Див.: Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 225.

Інна ПРИЙМАК,
кандидат філологічних наук,
доцент Хмельницького
національного університету

ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНИХ ПОЗИЦІЙ ЛЮБОВІ ЯНОВСЬКОЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ЛІТЕРАТУРНО- МИСТЕЦЬКИМИ ПОШУКАМИ ДОБИ

Сучасне українське літературознавство має складне й невідкладне завдання – створити фундаментальну академічну історію національного письменства. Ця капітальна праця, що, безперечно, ґрунтуватиметься на принципах повноти й наукової об'єктивності, повинна найперше цілісно представити українську літературу, яку створювали митці різної «величини», таланту. У такому разі науково некоректно оминати увагою «другорядних» авторів, бо за таких умов неможливо простежити особливості певної літературної епохи, надто коли йдеться про письменників, вихід творів яких одразу ж активно сприймався читацькою публікою.

Власне до «другорядних» традиційно відносять і Любов Яновську – авторку самобутньої прози й драматургії. Письменниця досить активно й плідно працювала на літературній ниві кінця ХІХ – початку ХХ ст., поруч із загальновідомими й менш відомими письменниками, такими як Леся Українка, М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська, Грицько Григоренко, Н.Кибальчич, Т.Бордуляк, М.Левицький, Л.Старицька-Черняхівська та ін., стояла біля витоків національного модернізму, оновлювала українське мистецтво слова.

Прикметно, що на початку ХХ ст. її твори постійно друкувалися на сторінках солідних періодич-

них видань, зокрема «Літературно-наукового вісника», «Киевской старины», виходили вони й окремими відбитками. Літературна спадщина Л.Яновської ставала предметом дослідження маститих критиків, її сучасників: І.Франка, С.Русової, М.Євшана, О.Грушевського, С.Єфремова, Д.Антоновича, Я.Мамонтова, І.Личка, В.Мировець (В.Дурдуківського), Л.Старицької-Черняхівської¹. Після смерті письменниці (останні 10 років свого життя вона була прикута до ліжка, самотня, бо троє дітей розкидав по світу рево-

¹ Див.: Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках. Загальний погляд на українську літературу ХІХ ст. / О.Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. 43. – Кн. 8; Євшан М. Куди ми прийшли? Річ про українську літературу 1910 року / М.Євшан. – Львів, 1912; Єфремов С. «Городянка» Л.Яновської / С.Єфремов // Яновська Л. «Городянка»: повість / Л.Яновська. – К.: Сяйво, 1929; Мамонтов Я. Українська драматургія передреволюційної доби (1900–1917) / Я.Мамонтов // Червоний шлях. – 1926. – № 11–12; Мировець В. Наші театральні новини / В.Мировець // ЛНВ. – 1902. – Т. 18. – Кн. 4; Русова С. Наші визначні жінки / С.Русова. – Вінніпег, 1945; Старицька-Черняхівська Л. Свято української сцени (25-ліття М.Садовського) / Л.Старицька-Черняхівська // ЛНВ. – 1907. – Т. 38; Старицька-Черняхівська Л. «Людське щастя» Л.Яновської / Л.Старицька-Черняхівська // ЛНВ. – 1909. – Т. 47. – Кн. 7.

люційний шал) інтерес літературознавців до неї поступово згас. Лише у 50-ті рр. ХХ ст. з'являється комплексне дослідження Г.Сінька, у якому, по суті, вперше змальований цілісний літературний портрет Л.Яновської, проаналізовано її письменницьку спадщину. Однак об'єктивному всебічному висвітленню творчого доробку письменниці у літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст. завадила надмірна заідеологізованість, а також ігнорування значної частини рукописних матеріалів. Тому стверджуємо, що творчість письменниці не вилучалася з літературного обігу, але презентувалася науково одновимірно, не вивчалася ґрунтовно.

У сучасному вітчизняному літературознавстві проблемні аспекти творчості Л.Яновської розглядаються у монографії Н.Шумило «Під знаком національної самобутності: українська художня проза та літературна критика кінця ХІХ – початку ХХ ст.». Це одна з перших і, безперечно, вдалих спроб дати цілісне (наскільки це можливо в межах ширшої за портретну монографії) уявлення про літературний доробок письменниці й окреслити його проблемно-тематичні лінії. Основну увагу в цій праці дослідниця акцентувала на загальнолюдських мотивах творчості Л.Яновської.

У науково-критичній літературі останніх років літераторка атестується не лише як драматург і творець оповідань переважно соціально-побутової тематики, а й як представник новітньої літературної школи. Однак ще досі поза увагою науковців залишилася значна кількість автографів Л.Яновської, які зберігаються у відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Тому сьогодні в ювілейний рік на часі цілісне дослідження життєвого і творчого шляху Л.Яновської, комплексний, із позицій сучасної методології, аналіз її літературної спадщини².

У цій статті ми маємо на меті предметно зупинитися на питаннях формування ідейно-естетичних позицій Л.Яновської у контексті з літературно-мистецькими пошуками доби fin de siècle*. Письменниця походила з родини, у якій шанувалися народні традиції і генетично передавався літературний хист. Бабуся по матері – з дому Білозерських. Старша сестра бабусі Л.Яновської – Олександра – відома письменниця, дружина Пантелеймона Куліша Ганна Барвінок. Була ще й третя сестра – Надія. Це мати української письменниці Наталки Полтавки і рідна бабуся Надії Кибальчич. Тому літературна праця Любові Олександрівни мислиться ще й як вияв «династичних» обдаровань, гідне продовження родинної традиції.

Хист Л.Яновської до літературної праці виявився ще в гімназійні роки – тоді вона пише перші твори

² Авторка цих рядків підготувала монографічне дослідження «Любов Яновська у дзеркалі доби кінця ХІХ – початку ХХ ст.: відома й невідома», у якому сподівається заповнити лакуни щодо висвітлення внеску письменниці в український літературний процес, які наявні у сучасній науці.

* Кінець століття – *франц.*

російською мовою. Після закінчення Полтавського інституту шляхетних дівчат розпочинає педагогічну діяльність на Лубенщині. Саме тут формуються погляди майбутньої письменниці на проблеми національної ідентичності. Особливу роль у становленні Л.Яновської як української письменниці відіграв В.Шемер, який на той час належав до Братства тарасівців. Спочатку в суперечках із ним Любов Олександрівна доводила, що «наука і русифікація то є синоніми, й інтелігентові розмовляти по-українськи – то обкрадати себе самого з виробленої культурно мови»³. Згодом В.Шемер, великий знавець української літератури, переконав молоду жінку, що її призначення він вбачає у служінні рідному народові, пробудив у ній національну самосвідомість і навернув на стежку літературної праці.

Сімейне життя Л.Яновської склалося так, що вона постійно наштовхувалася на непорозуміння з боку близьких, особливо чоловіка, тому перші кроки на літературній ниві були важкими для неї. «Я криюся з графоманством од усіх. Одіслала оповідання “Смерть Макарихи”, але мучуся соромом, шкодуючи, що не під псевдонімом. Муки сорому так само, коли їм ласе, або суму в тісній хаті – мучусь, що я “привегелірована”», – писала вона згодом в «Уривках до роману», який, за задумом авторки, мав носити автобіографічний характер⁴. Перед тим як зробити перші кроки на літературній ниві, Л.Яновська шукає поради і підтримки. У листі до І.Стеценка від 24 лютого 1896 р. читаємо: «Мне необходимо заручиться отзывами знатока малороссийской литературы и я решила обратиться к Вам. Сначала я думала обратиться к родственнику П.Кулешу, но побоялась пристрастного судьи». Письменниця була наполеглива, її не зупинили закиди деяких авторитетних сучасників про те, що вона наслідує відомих майстрів слова, «береться за вищу літературу». У відповідь на таке зауваження вона рішуче відповідала: «Щоб мати зовсім нову ідею, щоб сказати так, як ніхто не зумів сказати, – треба бути генієм таким, як Сократ, Аристотель або Кант. А поки такі генії виростуть, то українська література зникне. <...>. Буду працювати, бо добрі люди не лишать мене надії»⁵. Вона знаходить розуміння серед старших письменників, які на її запитання, чи варто їй «псувати папір», однозначно ствердили: «Варто і варт!!!»⁶.

Вона почала літературну творчість надто рано, що сама констатувала в автобіографії. Непевна у влас-

³ Я н о в с ь к а Л. Твори : у 2 т. / Л.Яновська. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2.

⁴ Я н о в с ь к а Л. Уривки з роману / Л.Яновська. – Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 38. – Од. зб. № 93.

⁵ Я н о в с ь к а Л. Лист до Б.Грінченка. 1896 рік / Л.Яновська. – Інститут рукописів НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. № 40252.

⁶ Я н к і в с ь к а К. Ідея і чин за правду: 130 літ від народження письменниці Любові Яновської / К.Янківська. – Вінніпег, 1991. – С. 7.

них силах, зволікала з друком своїх творів довгих два десятки років. Дебютувала письменниця 1897 р. в галицькій «Зорі» оповіданням «Злодійка Оксана», яке Мусій Кононенко надіслав до редакції разом із листом, де просив неодмінно опублікувати твір, тому що «авторка ця має багато уже і дуже добрих оповідань і повістей, але висловилася, що коли надрукують щонебудь із її творів, тоді віддаватиме до друку все, а поки що вагається»⁷. Після знайомства у Києві 1900 р. з родиною Старицьких, В.Науменком, Оленою Пчілкою, М.Лисенком, С.Єфремовим Л.Яновська все більше утверджується на думці, що її письменницька праця буде корисною на ґрунті національної літератури. Нові зустрічі з письменниками і громадськими діячами на відкритті пам'ятника І.Котляревському 1903 р. остаточно переконали літераторку, що «на полі українського письменства мені й далі треба працювати»⁸.

Потрібно відзначити й високу вимогливість Л.Яновської до власних творів. У листах до Б.Грінченка вона неодноразово висловлювала критичні зауваження з приводу художньої довершеності оповідань, хоча сучасники достойно цінували письменницю. Зокрема С.Русова у листі писала: «Я знаю, що ви більше дбаєте о розвіі нашого рідного слова, аніж про свою користь»⁹. Любов Яновська поділяла погляди Олени Пчілки на суспільне призначення літератора, для неї письменник – це передусім високі моральні зобов'язання і їх виконання, а тому вона «вважає своїм обов'язком сказати слово з приводу всякого випадку, факту чи події»¹⁰. Ці слова можна трактувати як естетичне кредо письменниці, її розуміння мети і завдання митця. Вона на весь голос заявляла: «Література моє єдине найвище покликання – відкрити очі народові на сумну дійсність, вказати шлях до майбутності»¹¹.

Більша частина життя письменниці проминула на Полтавщині, у маєтку чоловіка, серед чарівної природи і мальовничих ландшафтів, різким дисонансом до яких було нелегке буття селян, їхні страждання і сподівання, такі близькі й зрозумілі їй. Саме у Тарнавщині вона почала цікавитися подробицями народного життя, прислухатися до мови і «сама незчулася, як цей нарід став здаватися мені близьким. Його горе, радості – зрозумілими»¹². На переконання Л.Яновської, великий вплив на фор-

мування національного літератора справляють народні звичаї, традиції, фольклор. У своїй мистецькій діяльності вона не раз звертається до фольклорних джерел, завдяки чому її твори набувають неповторного колориту.

Еволюцію естетичних поглядів письменниці можна простежити на прикладі її літературної спадщини, у розвитку якої виокремлюються два періоди: ранній (кінець XIX – початок XX ст.) і пізніший, до якого належать твори, написані після 1905 р., коли Л.Яновська переїздить до Києва. Н.Шумило дослідила, що саме після публікації збірки 1905 р. у творчості Л.Яновської з'явилися нові мотиви, серед яких «вирізнявся провідний мотив усієї її творчості – дисгармонія у взаєминах людини з людиною, зі світом, із власним “я”»¹³.

Л.Яновська як письменниця формувалася під впливом реалістичної традиції, зосібна творчості сучасників, особливо Б.Грінченка, реалізувала свій талант у процесі громадсько-політичної, культурно-освітньої роботи. Вона починає свою літературну діяльність фактично з побутового оповідання, опановуючи теми, достатньо апробовані нашим письменством у 70–80-х рр. XIX ст. Водночас робить спробу моделювати дійсність крізь призму філософського осмислення, осягнення настроїв персонажів, відтак поступово на перший план виступають суто психологічні проблеми, потреби самоідентифікації особистості, яка прагне хоч якоїсь рівноваги у розбурханому соціумі. У ранніх творах Л.Яновської домінує описовість, ясність і простота форми, хронологічний виклад подій, що притаманний традиційній етнографічно-реалістичній літературі. Їхній перехідний характер до манери сучаснішої виявляється у сповідальній стильовій манері, коли авторка робить перші спроби змоделювати психологію героя, впровадити динамічну наративну манеру, влучно використовувати деталь. Реалізоцентризм письменниці пояснюється впливом на її творчість поетики натуралізму і неоромантизму.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні поширюються ідеї західноєвропейських філософів, що мали великий вплив на формування поглядів українських письменників. Серед щоденникових записів Л.Яновської знаходимо нотатки із праць І.Канта, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, у яких розглядаються проблеми моралі, сенсу життя, необхідності гамування егоїзму, розуміння щастя, зв'язки людини зі світом. Ці філософські зацікавлення прислужаться їй у літературній діяльності, «врятовують від тенет провінціалізму»¹⁴.

На межі століть більшість українських письменників виходить за рамки літератури «про народ» і

⁷ Яновська Л. Твори : у 2 т. / Л.Яновська. – Т. 2. – С. 686.

⁸ Там само. – С. 688.

⁹ Русова С. Лист до Л.Яновської / С.Русова. – Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 38. – Од. зб. № 641.

¹⁰ Яновська Л. Лист до Олени Пчілки від 8 вересня 1910 року / Л.Яновська. – Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 38. – Од. зб. № 135.

¹¹ Янківська К. Ідея і чин за правду. – С. 5.

¹² Яновська Л. Твори : у 2 т. / Л.Яновська. – Т. 2. – С. 685.

¹³ Шумило Н. Під знаком національної самобутності: українська художня проза та літературна критика кінця XIX – початку XX ст. / Н.Шумило. – К. : Задруга, 2003. – С. 219.

¹⁴ Шумило Н. Подолати в душі зло... / Н.Шумило // Яновська Л. Твори : у 2 т. / Л.Яновська. – Т. 1. – С. 8.

«для народу», опрацюючи філософські, моральні й психологічні проблеми. Важливе місце у творчості письменниці посідає популярна у світовій літературі тема «маленьких людей». Їй теж праглося, як зазначив свого часу Мопассан, щиро говорити «про великі злидні малих людей».

Літературна спадщина початку ХХ ст. свідчить про взаємовплив і взаємодію в ній модерністської і реалістичної естетики. Твори, написані в цей час, засвідчують нову якість у мистецькому поступі письменниці, спричинену, поза всякими сумнівами, зародженням українського модернізму. Певний вплив на природу її творів мали такі мистецькі течії, як натуралізм, неореалізм, екзистенціалізм, а подекуди й символізм та імпресіонізм. Т.Черкаський у післямові до видання творів Л.Яновської 1930 р. слушно констатував її розщепленість між століттями, а отже, між традиціоналізмом і модерними віяннями, відтак зазначав, що серед письменницьких постатей вона знаходилася «між Грінченком, з одного боку, і Винниченком, – з другого»¹⁵.

Творчий стиль Л.Яновської – це своєрідний симбіоз натуралістичних і неореалістичних постулатів, поєднаних зі спробами психологічного аналізу та емоційно-оцінних характеристик героїв. Як слушно зазначає Н.Шумило, «наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. авторка репрезентувала натуралізм як стильовий напрям, щоправда, не обмежуючись ним, і еволюціонувала до поглибленої психологічності, властивої неореалізму»¹⁶.

Період активної творчої діяльності письменниці припадає на той час, коли в українській літературі відбувались якісні зміни, зароджувалися нові літературні напрями і течії, у центрі літературно-мистецьких пошуків перебувала особистість, точніше – складний і суперечливий внутрішній світ людини. Л.Яновську цікавлять саме проблеми особистої і суспільної моралі, які вона ставить і розв'язує в аспекті суто психологічному. Звідси – поглиблена увага авторки до людських характерів, різних соціальних і психологічних типів. Оскільки створення художнього характеру неможливе без розкриття певних соціально-психологічних конфліктів, гострих суперечностей і боротьби, Л.Яновська шукає і знаходить їх скрізь, у житті різних суспільних верств. Авторка обсервує і занотовує враження від характерних реалій дійсності, об'єктивує картини народного життя селян Лівобережжя у скрутних економічних умовах. Її епічні писання густо заселені постатями як світлих жінок-мироносиць, що страждають від несправедливості і кривди, так і маргіналізованими типами, які зневажають свої і чужі права, спекулюють на горі, розпачі та безпорадності ближніх.

¹⁵ Черкаський Т. Уваги / Т.Черкаський // Яновська Л. Твори / Л.Яновська. – К.: Рух, 1930. – С. 487.

¹⁶ Шумило Н. Під знаком національної самобутності... – С. 219.

З часом вона виробила власну стильову манеру і, дедалі більше заглиблюючись у внутрішній світ людини, зуміла показати діалектику душі героя, розкрити характер у динаміці, що, зрештою, і визначило її творчість. Особливості стилю письменниці зумовлені не бажаннями поставити якісь мистецькі експерименти, вона прагнула творити в душі тих нових літературних віянь, що визначали обличчя реалізму доби зламу сторіч. Героями психологічних етюдів Л.Яновської є люди, захоплені моральними, філософськими або соціальними ідеями. Вона належала до тих митців, яких цікавила психологія, складні стани людської душі, її внутрішні колізії. Вироблення власної стильової манери було підпорядковане прагненням оновити звичну манеру насамперед психологічно й естетично. Керуючись вимогами часу, письменниця відходить від побутописання, уваги до «окам'янілостей» у побуті селянського середовища. О.Маковей в огляді «З життя і письменства» (1898) зазначав, що «тепер багатьом людям уже набридли теми з минувшини, писані в “юродивім стилі”, теми з життя люду, оброблювані на стару етнографічну манеру, а натомість бажали б люди читати щось нове і свіже і щодо теми, і щодо опрацювання»¹⁷.

У прозі й драматургії Л.Яновської поглиблюється розкриття людської психології на різному соціальному матеріалі, посилюється філософічність в оцінці зображеного. Письменниця стала своєю серед тих митців-новаторів, які цікавляться передовсім питаннями філософсько-етичного плану, витонченими психологічними феноменами, сягають у сферу підсвідомого, прагнуть до рельєфної індивідуалізації. Як і В.Стефанік, М.Коцюбинський, В.Винниченко, Л.Яновська розв'язує «вічні» питання: гармонії між помислами і почуттями, кореляції соціального і біологічного, індивідуального і колективного. Її персонажам притаманні глибокі переживання, сумніви, рефлексії, роздуми, пориви. Психологічний стан своїх героїв Л.Яновська, на протигагу корифеям української літератури, радше описує, ніж розкриває з глибин світовідчуття і світорозуміння самих персонажів.

Хоча Любов Яновська не належить до першорядних подвижників на ниві рідної літератури, все ж вона гідно посіла належне їй місце серед письменників уже нової генерації. Зазнавши впливу попередників, вона досить швидко відійшла від елементарного наслідування, характерного для початківців епігонства. Формування творчого методу Л.Яновської відбувалося шляхом освоєння практики таких сучасників, як М.Коцюбинський, В.Стефанік, В.Винниченко. З часом вона виробила власну стильову манеру і, дедалі більше заглиблюючись у внутрішній світ людини, зуміла показати діалектику душі героя, розкрити характер у динаміці. Особливості стилю пись-

¹⁷ Маковей О. З життя і письменства / О.Маковей // ЛНВ. – 1898. – Т. 2. – С. 183.

менниці зумовлені не бажаннями поставити якісь мистецькі експерименти, вона прагнула творити в дусі тих нових літературних віянь, що визначали обличчя реалізму доби зламу сторіч. Еволюція творчості Л.Яновської відбила саморух української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема процеси трансформації реалізму і зародження раннього модернізму. Саме на перехресті цих двох типів свідомості (традиційної і модерної) і формувалася Л.Яновська як творча особистість, подібно до Н.Кибальчич,

Г.Хоткевича, С.Черкасенка, Л.Старицької-Черняхівської та ін.

Отже, на формування і становлення ідейно-естетичних поглядів Л.Яновської великий вплив мали родинні літературні традиції, зв'язки з видатними письменниками і громадськими діячами. Творчість письменниці органічно пов'язана з літературними тенденціями доби. У руслі творчо переосмислених та індивідуалізованих напрямів і течій сформувався її індивідуальний авторський стиль.

Любов ЯНОВСЬКА | ІВАСЬ

Оповідання

Ох, як гарно та весело жити на Божому світі! Весна тільки-тільки що заступила, а вже так тепло надворі, так ясно світить сонечко, таке прозоре небо! По ярах ще сніги лежать, а ставок уже розлився, сягає аж до самих верб і синіє, води повен, як та Сула. Серед дороги швидко-швидко біжать коліями весняні струмочки; вода їх ще каламутна, але вже тепла. Семилітній Івась закотив полотняні штанчата і бродить серед калюжі.

Вода давно обмила всю зимову грязюку з його ноженят, а він усе хлюпоцється, бродить та весело позирає пообіч.

Ліворуч – довгий, аж до самого ставка, мовчазний, темний сад панський, праворуч – степ чорніє. Але в пам'яті Івасеві встає той сад таким, яким він був торік літом, коли мати полола там грядки; а степ таким, яким був у той день, коли мати збудила його до схід сонця й повела з собою на сінокіс: зелений, пахучий та рясно покроплений блискою росою. То ж буде незабаром усе так само.

Ось потане останній сніг по канавах, засяє дужченько сонце, налетять зозулі, заспівають соловейки, вкриється зеленим килимом нива, зазеленіють кущі, верби, сад, гай... А що... як не зазеленіє?

Івась став, як скам'янів, серед калюжі: «Що, справді, буде, як не зазеленіє? Як ніщо не зазеленіє?» – уперто питав він сам себе, і що далі, то дужче жахався свого питання. «Що, як наступлять знову морози, скується ставок льодом? Завіють холодні вітри, завірюха, його заженуть у хату, не пускатимуть на повітря?... Що, як не повернуться з вирію жайворонки?.. Не прилетять соловейки? Що, як не буде весни? Не буде літа – і все скам'яніє таким сірим, чорним, мовчазним, як тепер?»

Івасеві так страшно стало нарешті, що він не міг більше покладатися на сили власного розуму й метнувся до матері в хату.

Мати заминала саме борщ пшоном та все куштувала його.

Борщ з самої картоплі та приморожених буряків був несмачний, одгонив квасом, був несолоний. Але пособити лихові господарка не мала чим, бо ні сала, ні олії від самого Різдва не було в хаті, а позиченої солі зостався один одним дрібок. Вона пробувала, кривилася, плювала, й на серці їй клекотіло.

Там, правда, ніколи не стихало щось кипіти, клекотіти, пінитися; там не згасало ніколи полум'я якоїсь хижої лютоності, досади, гострого бажання клясти, проклинати когось, помстити комусь, як не сходила й одна одним думка з голови: як вона далі житиме, за ким вона доволікати своє прокляте, нужденне, одиноке життя? Осінь питалася її: чи вистоїть хата, чи не завалиться стінка зимою? Зима – чи постачить топлива? Весна – де вона візьме

хліба, щоб дотягти до жнив? Літо – як вона з своїм «проклятим» попереком хліб за сніп зароблятиме?.. Все життя її перейшло, як на пожежі.

Фея руїни не боялася загидити руки об дрібне щастя селянки і порядкувала в її оселі ще охитніше, ніж у якому пишному палаці, аж двадцять років, не покладаючи рук.

Шість разів виривала вона з серця Ганни рожеві надії матері й кидала в домовину одну дитину за другою. Коли не стало дітей, послала чоловіка її на війну, щоб поклав на втіху японській долі свою голову серед манджурських степів. Коли не стало ні дітей, ні чоловіка – заходилася на обійсті коверзувати: то підмивала вона причілкову стінку по весні, то валила повітку, то закидала жменю морозу в старий льох; скалила зуби через побиті шибки вікна, вихлоплювалася димом із старого комина, ламала сволок, шматувала покрівлю. Ганна все те бачила. Од гострих очей її не могла ніде заховатися та фурія, і коли вона ближче приступала до неї самої та починала ламати їй кістки під негоду, або густо чмелем у голові, або шпигати у бік, чи починала перебирати у хворому животі, – Ганна знала, кого проклинати, і проклінала щиро, люто, на весь голос на людях, як і на самоті.

– Мамо! А що як, бува, не зазеленіє? – вбіг і увірвав на цей раз її прокльони Івась.

Питання було таке несподіване, незрозуміле, що мати, давно призвичаєна чути від дурника-сина всякі дурниці, все ж таки сторопіла.

– Що, мамо, як не зазеленіє? – запитався вдруге Івась.

– Тю-у! Дурню! Що не зазеленіє? – враз скипіла мати, як тільки розібрала, яку нісенітницю плеще синок.

– Сад, нива, сінокіс не зазеленіють.

– Тю-тю-у! Що ти плещеш, навісний? Як то не зазеленіє? Що тобі, дурню листопадний, у голову спалося? Краще б воду од хати у рівець справив! Краще б хоч сміття виніс! Плентається, віється десь цілісінкий день, як той лобуряка, як циган!.. Інші діти по хатах чемно сидять, біля матері граються або поратися пособляють, а воно... а він...

Тирада була довга.

Але Івась не звернув аніякісінької уваги на неї, хоча й вислухав до кінця.

– Що, як, бува, ні панський садок, ні степ, ні гай не зазеленіють? – уперто допитувався втретє Івась.

Ганна не витримала і ляснула його по потилиці.

– Оце знатимеш тепер, як зазеленіє. Знатимеш, як, дурню пришелепуватий, дурниці плескати: «Не зазеленіє! Ні панський садок, ні гай, ні степ!..» З глузду, мабуть, з'їхав? Як то «не зазеленіє»?.. Сонце гріє, вода пішла, сніги